

A tranzitivitás és a vonzatszerkezet változása

A tranzitivitás fogalmát kétféleképpen értelmezi szakirodalmunk. A hagyományos felfogás az igék tárggyal való bővíthetőségére szorítkozik, eszerint különíti el a tranzitív és az intranszitiv igéket (MMNyR. I. 483). Újabban viszont kibővült a tranzitivitás fogalma: immár nem korlátozódik a tárgyi vonzatokra, hanem beletartozik a határozói vonzatok köre is. A cselekvés objektumát ugyanis nemcsak a tárgyi bővítmény fejezheti ki, hanem bizonyos határozók is képesek arra, hogy a jelölt cselekvést a tárgyhoz hasonlóan mint tranzitív folyamatot ragadják meg (MGr. 84–5; 414). A továbbiakban nem ezzel az elméleti kérdéskörrel foglalkozunk, hanem azokkal a nyelvi praxisból adódó változásokkal, amelyek alátámasztják a tárgyi és a határozói vonzatok közötti összefüggést, átjárhatóságot. (A kétféle felfogásból adódó terminológiai problémákat az összefoglaló értelmű „vonzatváltás” megnevezéssel küszöbölhetjük ki.)

A nyelvhasználat módosulásának sajátos esete egyfelől az igék tranzitivitásának megváltozása: a tárgyatlan igék tárgyassá válása, illetve ennek a fordítottja, másfelől a határozói vonzatok módosulása. Nyelvművelésünk korábban sokszor jelezte, hogy bizonyos igék határozóragos vonzatát kezdi felváltani a tárgy ragja: *előfizet az újságra – előfizeti az újságot, felügyel a vizsgára – felügyeli a vizsgát, lekésik a vonatról – lekési a vonatot*. Három és fél évtizedes Magyar értelmező kéziszótárunk még csak a határozóragos formákat tartotta elfogadhatónak, a 2003-as új kiadásban viszont a következőképpen módosult a megítélés: az *előfizet valamit* „bizalmas” minősítést kapott a korábbi helytelenítő csillag (*) helyett; a *lekésik valamiről* és *valamit* egyenrangú változatként szerepel, míg az utóbbi „vulgáris”-nak (!) minősített az első kiadásban. Némileg bonyolultabb a *felügyel* ige kérdése. Az 1972-es kiadás tárgyatlan igeiként csak a határozóragos vonzatot tüntette föl. Az új fejleményként megjelent tárgyragos változat jelentéskülönbséget is magával hozott: „intézményt, céget stb. hatáskörébe tartozón figyelemmel kísér, irányít. *A MÁV-ot a közlekedési tárca felügyeli.*” A Nyelvművelő kézikönyv *tárgyatlan igék tárgyassá válása* címmel az előbbieken kívül hasonlóan tartja a *megválaszol a kérdésre – megválaszolja a kérdést, betekint az iratokba – betekinti az iratokat* kifejezéseket, egyszersmind újszerűnek, szokatlannak, idegen mintát követőnek minősíti őket (II. 974). A

Nyelvművelő kézisztár (1996; 2005) szerint viszont az idézett tárgyas szerkezetek – a legutóbbi példától eltekintve – már nem hibáztathatók.

Hasonló vonzatváltást tapasztalhatunk két olyan igénkkal kapcsolatban, amelyek a sajtónyelvben igen gyakoriak: *A miniszterek megállapodtak a jövő évi költségvetés sarokszámairól.* – *A tárgyaló felek megegyeztek a diplomák honosításáról.* A mai köznyelvben mindkettőhöz a *valamiről* kapcsolódik természetesebb módon, tradicionálisan viszont a *-ban, -ben* rag használatos, azaz *megegyeztek a diplomák honosításában.* Idősebb újságírók, szerkesztők, korrektorok érzékenyek erre a kis különbségre, és továbbra is ragaszkodnak az utóbbi fogalmazásmódhoz.

Ezek a kettősségek a XX. században hosszabb idő alatt alakultak ki, további példáink viszont az utóbbi egy-két évtized nyelvhasználatának módosulását tanúsítják. Szemünk előtt zajlott le a *kommunikál* ige jelentésének és vonzatszerkezetének átalakulása, így a korábbi szaknyelvi kifejezés megszokott köznyelvi szavakat helyettesít: *mond, kijelent, bejelent, kifejez, közöl, jelez, nyilatkozik.* Egészen friss fejlemény, hogy a mindeddig tárgyatlan *kommunikál* ige tárggyal is bővül: *A kormány azt kommunikálja a választóknak, hogy...* Ennek az újszerű használatnak egyik oka benne rejlik az iménti felsorolásban: a szó rokon értelmű magyar megfelelői tranzitív igék: *azt mondta, kijelentett valamit, kifejezte sajnálatát.* Elősegíthette a tárgyassá válást az angoltól származó sajtónyelvi tükörfordítás, mivel maga a forrásnyelvi *communicate* tranzitív.

Ugyancsak feltételezhetünk némi idegen hatást a *túlél* – jelentésbővülés-sel is együtt járó – vonzatvesztésében. Korábban kizárólag tárggyal együtt használtuk: *túlélte a balesetet, túlélte a megpróbáltatásokat.* Manapság viszont a tágabb jelentésű angol *survive* fordításaként akkor is ezt a magyar megfelelőt alkalmazzák, amikor eredetileg más megoldás volt szokásos: *A 26 hetes koraszülött általában túlél.* Itt hagyományosabb az *életben marad* kifejezés, máskor viszont a *fennmarad* illik a mondatba: *Ez az endemikus faj a mostoha körülmények között is évezredek óta túlél.*

A vonzatváltás következő esetében az eredetileg igekötő nélküli formákhoz utóbb igekötő társul, ezzel együtt tárgyassá válnak: *elnököl az ülésen – leelnökli az ülést, reagál valamire – lereagál valamit.* Az utóbbi változat inkább zsargonszerűnek, semmint köznyelvinek minősíthető. Az igekötő elhagyásával is módosulhat a nyelvtani szerkezet. Sajtónyelvi rövidülést találunk ebben a címben: *A minisztérium nem szivárogtat.* (Mármint *nem szivárogtatja ki a híreket*). Következő idézetünk szintén igekötővel a megszokottabb: *Nem mindegy, hogyan közelítjük a problémát.* A manapság előforduló *közelít valamit* szerkezetvegyülés eredménye: *megközelít valamit, illetőleg közelít valamihez,* tehát itt is a tárgy váltakozik a határozóval. Szintén a hírekben tűnik föl a tárgyi bővítményét nélkülöző *aláír*: *A köztársasági elnök aláírt.* Ismét a címmel szembeni alapkövetelmény, a tömörség

okozza ezt a rövidülést, amelyet a szöveggörnyezetből és ismereteink alapján tudatunkban kiegészíthetünk: ...*aláírta a törvényt*. A sporttudósításokban viszont újabb határozói vonzatot kap ez az ige. Az *aláír valakinek* jelentése: *sportoló (le)szerződik valamilyen egyesülethez*, pl. *Sarkadi aláírt a Fehérvárnak*.

A *cáfol* ige is szerepelhet intranszitiv alakban: *Az ellenzék a tények elferdítésével vádolja a kabinetet, a kormányzóvivő azonban cáfol*. Itt is jellemző a címbeli sűrítés: *A miniszterelnök cáfol*. Részletesebb elemzést végeztem a Magyar Nemzeti Szövegtár (a továbbiakban MNSZ) interneten elérhető adatbázisa segítségével. Az ígét tartalmazó – véletlenszerűen kimutatott – 40 sajtónyelvi mondat alapján a következő eredmények születtek: 12 tárgyias ige, 28 tárgyatlan. Az utóbbi csoporton belül érdekes lehet az is, hogy milyen szintaktikai vagy milyen mondathelyzetben található a tárgyatlan *cáfol*: 11-szer kiemelt pozícióban, címben tömörít (*A főváros is cáfol; Miklós Éva cáfol; Faragó Csaba cáfol*); 7-szer idéző mondatban, és ez a címbeli helyzethez hasonló kiemelés (*A polgármester cáfol: ...; A Globex cáfol: ..., Frunda György itthon cáfol: ...*); 4-szer mondatba, szövegbe beszerkesztve, az iméntiekkel szemben ez nem tekinthető kiemelt helyzetnek. (*A magánnyomozó azonban cáfol, az egykori tiszthelyettes...; Sohasem kerül sor igazunk bizonyítására, hisz minden cáfol, késik*). Az adatbázisból nyert többi eset a tárgyatlan *rácáfol* elváló igeekötővel.

Jelentésbeli és grammatikai kontaminációnak tulajdonítható az a sajátos szóhasználati változás, amely látszólag ugyanilyen jelenségnek, tárgyatlanná válásnak tűnik. Az új üzletek működését manapság mind gyakrabban a következő kiírás adja hírül: *Megnyitottunk*. Valójában két szerkezet keveredéséről van szó: *az üzlet megnyílt* (intranszitiv ige) – *az üzletet megnyitottuk* (transzitiv). Előfordul (jövőre utaló) grammatikai jelen időben is: *Hamarosan megnyitunk*. Ez azonban levezethető az igeekötő nélküli forma igeekötővel való bővüléséből: *Hamarosan nyitunk*. – *Hamarosan megnyitunk*. Az idézett formák kizárólag többes szám első személyben állnak – legalábbis egyelőre, az eddigi adatok tanúsága szerint. Az egész paradigmasorra tehát nem érvényes, ezért minden szempontból (szemantikailag, grammatikailag és pragmatikailag) is kötött használatú, az említett egyetlen beszédhelyzetre korlátozódik. A *Megnyitottunk* újszerű használatát az MNSZ adatbázisából nem sikerült kimutatni – ez is bizonyítja ennek a frissességét (Vö. Balázs 2004).

További két hasonló példánk is van: *felújítunk, átrendezünk*. Az utóbbiról figyelemre méltó gondolatsort ad közre H. Varga Márta: „[...] a közlő nem pusztán azt akarta hangsúlyozni a perfektív aspektusú, akcióminőségét tekintve eredményt kifejező (rezultatív) igeekötős ige jelen idejű alakjával, hogy a közeli jövőben változik meg a szóban forgó részleg enteriőre, [...] hanem sokkal inkább a folyamatosságot, tudniillik azt, hogy a már megkez-

dett és várhatóan még egy ideig eltartó átrendezés miatt a vásárlók türelmét és elnézését kéri az esetleges kellemetlenségekért. Mivel a folyamatos jelen a magyarban nem létezik (vö. pl. angol present progressive tense: *I am writing letters*), mi ezt a jelentést csak körülírással formával fejezhetjük ki, pl. *A részleg átrendezés alatt van.*” (H. Varga 2007) Magam inkább a három példa – *megnyitottunk, felújítunk, átrendezünk* – közötti analógiát hangsúlyoznám: a használatbeli és a nyelvváltozatbeli (kereskedelmi zsargon) hasonlóságot vagy azonosságot. Korábbi példáinkban már tapasztalhattuk az egy nyelvváltozatban belül előforduló halmozódást (sajtónyelv, közéleti, politikai nyelv: *cáfol, aláír, szivárogtat*), a lehetséges okokat keresve inkább ezt vélem meghatározónak. Az eltérő magyarázatok miatt arra is érdemes utalni, hogy még egy új fejlemény megjelenésekor sem mindig lehet egyértelműen föltárni létrejöttének nyelvi és gondolkodásbeli okait.

Ahogy már az eddigiekből is kitűnt, a nyelvtani szerkezetek, jelesül a vonzatok módosulása és tudatos módosítása egyaránt létezik. Az ilyen változások nemcsak felszíni jelenségek, mint szókincsünk bővülése új szavakkal vagy új jelentésekkel, hanem – grammatikai jellegüknél fogva – nyelvünk mélyebb rétegeit is érintik.

Az utóbbi néhány évben igen gyakorivá vált *regisztrál* szavunk. De nem pusztán elszaporodása, hanem jelentésének bővülése, vonzatszerkezetének változása és immár igekötős formáinak megjelenése is adatolható. 1972-es kiadású értelmező kéziszótárunk még csupán két jelentését ismeri: 1. jegyzékbe vesz; 2. tényeket magyarázat, értékelés nélkül megállapít. Az előbbi értelemben a hivatali nyelv ritkán használatos elemének minősíti a szótár, utóbbi jelentését pedig tudományosnak és választékosnak értékeli. Ehhez képest nem változott a 2003-as bővített kiadás szócikke.

Árnyaltabban fogalmaz viszont az Idegen szavak és kifejezések kéziszótárának 1994-es kiadása, mivel a Bakos Ferenc szerkesztette kötet már öt jelentést különít el: 1. lajstromoz, bejegyez; 2. nyilvántart; 3. (magyarázat, értékelés nélkül) tényeket megállapít; 4. felsorol, feljegyez, rögzít (műszer),; 5. tudomásul vesz, jelzi, hogy tud róla.

A szó mai jelentésének pontos meghatározásához tudnunk kell, hogy cégek, szolgáltatók manapság kedvezményeket nyújtanak azoknak, akik külön jelentkeznek felhívásukra, majd a kedvezmények igénybevételére jogosító kártyát vagy igazolványt kapnak. Hasonló kezdeményezésekkel élnek a kereskedelmi egységek, a gyártók, a forgalmazók is, és ilyenkor bizonyos adatainkat szintűgy közölnünk kell. Az efféle bejelentkezést nevezik újabban *regisztrálásnak* vagy *regisztrációnak*. Gyakran erre szólít föl a hirdetések szövege: *Regisztráljon és nyerjen!* Vizsgált szavunk korábban tárgyas ige volt: *regisztrálja az adatokat, a tényeket*; illetőleg mellékmondatban: *regisztrálta azt, hogy...* Ezt közli róla értelmező kéziszótárunk mindkét kiadása. A hirdetésbeli felszólító mondat szerkezetét elemezve kiderül, hogy

nem egyszerűen a fakultatív bővítmény elmaradásáról van szó: tárggyal nem is egészíthető ki az ige, legfőljebb helyhatározós vonzattal.

Az MNSZ adatbázisa alátámasztja azt a feltételezésünket, hogy itt valóban új fejlemény a tárgyatlanra válás. Az ige kijelentő mód, jelen idő, egyes szám első személyű alakjára 86 előfordulást adott meg a keresőprogram, 187 milliónyi szövegszó átvizsgálása után. Közülük mindössze 8 esetben tárgyatlan a *regisztrál*, a többi mondatban a megszokott tárgyas szó szerkezetekben áll: *20% bérkiáramlást regisztrál; sok jelentkezőt regisztrál; regisztrál minden pedagógust; minden telefonszámot regisztrál; regisztrál minden hallgatót.*

Ebben az átalakulásban joggal gyaníthatjuk az angol nyelv hatását, mert ott az ige tárgyas és tárgyatlan egyaránt lehet. Ez a latin eredetű és formájú szó most nem belső okokból, hanem jórészt multinacionális cégek, szolgáltatók angol nyelvből átvett fordításai révén szaporodott el, így érthető ez a módosulás. Ugyancsak anglicizmust vélelmezhetünk abban, hogy a *regisztrálás* magyar képzője helyett a latinos végződéssel (*regisztráció*) találkozunk (angol: *registration*).

Térjünk még vissza a szó értelmezéséhez! Az egyik szolgáltató írásos tájékoztatója kifogástalanul megmagyarázza, hogy szabályzatuk szerint mi tekinthető regisztrációnak: „Valamely Partner előfizetőjének saját néven történő önkéntes belépése a programba, amelynek során a Program feltételeit elfogadja, és egyedi azonosítót kap.” Némileg különbözik ettől a *hozzáregisztráció*: „Valamelyik Partner előfizetőjének önkéntes belépése a programba, amelynek során a Program feltételeit elfogadja, és egyedi azonosítót nem kap. Ekkor a Program Ügyfele a különböző Partnereknél nyilvántartott szerződéseit a már meglévő egyedi azonosítóhoz *hozzáregisztrálhatja*.” (A nagybetűsítés itt a hivatalos nyelvi sajátossága.)

Következzenek további példák, bemutatva egyfelől a tárgyatlan használatot, másfelől pedig a határozós vonzatok előretörését:

Ügyfeleink fogyasztóazonosítójuk megadásával *regisztrálhatnak*. (Korábbi nyelvtani szerkezettel: *regisztráltathatják magukat*.) – Minél előbb *regisztrál*, annál hamarabb jut hozzá a kedvezményekhez. – Küldd be a kupakban található részvételi kódot a [...] számra, és *regisztrálunk* az éppen aktuális nyereményre. – Ha december 31-ig *regisztrál* a *programba*, ajándéksorsoláson vesz részt. (Ez a két határozós vonzat – *-ra*, *-re*; *-ba*, *-be* – egyre szilárdabban társul az igehez.) – Valamennyi előfizetését egy programazonosító *alá* tudja *regisztrálni*. (Ebben az esetben nem raggal, hanem az *alá* névutóval – ill. névutós főnévvel – van kifejezve a határozó.)

A *hozzáregisztrál* mellett vannak további igeikötös változatok is. Közülük az első létrejöttében a nyelvművelés által sokszor kifogásolt – de a befejezettséget érzékeltető – *le* igeikötös alakok játszhattak szerepet. Véltetően a *leigazol*, *lejelent*, *leszervez*, *leadózik* stb. mintáját követi a *leregisztál*: A

leregisztrált autókról az adóhivatal is értesítést kap. – A másik igekötős forma a *beregisztrál*: A *programba beregisztált* számlákon feltüntetésre kerül az adott számla után járó pontösszeg és az aktuális levásárolható pont-egyenleg.

Most még nem tudhatjuk, hogy milyen sorsra jutnak ezek az új alakulatok. Mindenesetre érdekes, hogy a nyelvünkben fél évezreden át (1527. TESz.) változatlanul használt *regisztrál* igével alig egy évtized alatt ennyi minden történt. De az ilyesféle átalakulások egyébként is természetesek a nyelv életében. A bemutatott jelenségek a beszélők nyelvalkító szerepéről tanúskodnak, de legalább itt, a befejezésben utaljunk a szépirodalomra is. A tudatos nyelvtani szabálytalanság, a grammatikai metafora bármilyen nyelvtani eszközzel előfordulhat, így a tranzitivitással és a vonzatváltással is, mint ahogy Petőfi Sándor elbeszélő költeményében, a János vitézben találjuk: *Amint ezt gondolta, szaladni is kezdett, / S az óriás felett átmente a vizet. (Átmegy valamin v. valami felett – átmegy valamit.)* Hasonló jelenséget tapasztalunk József Attila Köntösök című versében, ahol szintén az igehez kapcsolódó tárgy jelenti az újítást: *Remegni kell a vérsötét, / gyökérző Bánat köntösét...*

Irodalom

- Balázs Géza 2004. Tárgyatlanná válás. *Édes Anyanyelvünk* 3. 4.
Idegen szavak és kifejezések kézisótára. Szerk. Bakos Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
Károly Sándor 1967. A magyar intranszitiv-tranzitiv igeképzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V.* 189–218.
MGr. = *Magyar grammatika*. Főszerk. Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere I.* Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–62.
MNSz. = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. www.nytud.hu/adatbazisok
Nyelvművelő kézikönyv I–II. Főszerk. Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980–1985.
Nyelvművelő kézisótár. Főszerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Kiadó, 1996.; Tinta Könyvkiadó, 2005.
TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
H. Varga Márta 2007. Nemcsak megnyitunk, felújítunk, hanem már át is rendezünk? *Édes Anyanyelvünk* 3. 9.